

Արամ Հայկազ, Նամակներ, կազմող՝ Մարգարիտ Խաչատրեան, Երևան, «Տիգրան Մեծ» Հրատարակչություն, 2009, 320 էջ:

Անկախութենէն ետք, սփիւռքահայ գրականութեան հրատարակութեան աւելի լայնածիր ուշադրութիւն սկսաւ ընծայուիլ Հայաստանի մէջ: Անցեալին, ինչպէս յայտնի է, գաղափարախօսական նկատառումները կ'իշխէին՝ արտասահմանի մէջ ապրող թէ մահացած գրողներու գործերը հրատարակելու որոշումին մէջ: 1968ին, Արամ Հայկազ արդարացիօրէն հետեւեալը կը գրէր Գուրգէն Մահարիին՝ ակնարկելով Վահան Մալեգեանին (1871-1966). «*Բանաստեղծ մը, որուն գործը, իր մահէն առաջ իսկ մեռած էր: Ահա այդ մարդուկը, որովհետեւ ամէն բերանը բանալուն Հայրենիք երգած էր ու այդ Հայրենիքին համար բան մը չէր ըրած, Ձեր կողմէ գնահատուած անուններու շարքին է ու ամէն երեք-չորս ամիսը անգամ մը կը գովուի ու կը փառաբանուի ու իբրեւ ճշմարիտ հայրենասէրի օրինակ կը ցուցադրուի մեր առջեւ: Ու որպէսզի չխորհիս, թէ ձեր ամբաստանութիւն է, որ կ'ընեմ, բաց "Սովետական Հայաստան" թիւ 9ը, ուր Մալեգեանի գովքը երգուած է անգուգական Չարենցի նկարը պարունակող էջի մը դէմ. այդն ու վարդը դէմ դիմաց»¹:*

Արամ Հայկազ (1900-1986) կը պատկանէր Սփիւռքի գրողներու այն խումբին, որոնք լիովին արգիլուած չէին հայրենի իրականութեան մէջ: Անոնց անունը երբեմն կը յիշատակուէր գրականագէտներու կողմէ, հազուադէպօրէն գրուածք մը լոյս կը տեսնէր մամուլի մէջ, բայց անոնք արժանի չէին նկատուէր՝ գաղափարական թէ քաղաքական պատճառներով, առանձին հատորով մը իրենց գրական դիմագիծը տեղոյն ընթերցողին ճանչցուելու բախտին: Գրագէտը, որ դարձեալ 1968ին Ստեփան Ալաջաջեանին գրած էր, թէ «. . . [Դ]աշնակցութեան Հայաստանի հանդէպ բռնած դիրքին համամիտ չըլլալուն համար աւելի քան 25 տարի առաջ դուրս եմ ելած, հրաժարած եմ այդ կազմակերպութենէն» (էջ 18), նոյն տարին հրատարակուած ու կուսակցութեան նպաստատր ելոյթի մը առիթով հրատարակչական անցանկալիներու շարքին դասուած էր յետագային, ինչպէս կը բացայայտեն, ի շարս այլոց, տասը տարի ետք գրուած հետեւեալ տողերը՝ *Չորս Տարի Քիրտիստանի Լեռներուն Մէջ* գիրքին առիթով. «Հայաստանի մէջ գայն պիտի հրատարակէին - Ստեփան Ալաջաջեանն էր անով հետաքրքրուողը - բայց «Հայրենիք» օրաթերթին մէջ Հայկական դատի հետապնդման համար կատարուած հանգանակութեան մը նկարագրութիւնը՝ «33000» խորագրով, պատճառ եղաւ, որ դասուիմ անբաղձայիններու ցանկը, ու հրատարակութեան գործը ձախողեցաւ...» (էջ 125): Իր վերջին հատորը՝ *Երջանկութիւնը*² հրատարակելէ ետք, գրագէտը մետասաներորդ ժամու ապարդիւն փորձ մը ըրած է, որպէս բաղձանք գրելով Սփիւռքահայութեան Հետ Մշակութային Կապի Կոմիտէի նախագահ Վարդգէս Համազասպեանին (Յունիս 1979). «Կ'ուզեմ մեռնելէ առաջ «Չորս տարի Քիրտիստանի լեռներուն մէջ»ը հայ ժողովուրդի ձեռքին մէջ տեսնել, ըսել կ'ուզեմ... Հայաստանի ժողովուրդին: Կը հաւատամ, թէ այս բանը Ձեր բարեացակամութենէն կախում ունի, որովհետեւ, իմ կարծիքով, բարեկամ համարուելու իրաւունք ունիմ. Ձեզի կամ Ձեր վարչաձեռն մասին ոչ մէկ ատեն ոչ մէկ խօսք եմ ըսած կամ գրած» (էջ 91):

Ինքնին նշանակալից է, որ դարաբաղեան շարժումին ու Հայաստանի անկախութեան հետեւող հետաքրքրութիւնը որոշ չափով ուղղուեցաւ անցեալին ոչ-գրական պատճառներով արգիլուած արժանատր անուններու լիիրաւ «վերադարձ» մը ապահովելու, այլեւս մեծաւ մասամբ յետմահու, իսկ երբեմնի հռչակուած երկրորդական անուններ կարեւոր մասով թաղուեցան մոռացութեան փոշիներուն տակ:

Հայրենի գրականագէտ Մարգարիտ Խաչատրեան նման զնահատելի աշխատանք մը տարած էր ամերիկահայ գրականութեան կարկառուն դէմքերէն Համաստեղի գործը վեր հանելու: Մամուլի մէջ մնացած ու նաեւ անտիպ գրութիւններ խմբող հատորաշար մը -- *Մոռացուած Էջեր*, Երեւան, 2005 (Ա., Բ. Գ. հատորներ), 2007 (Դ. հատոր) --, նամականի մը եւ անոր նուիրուած հատոր մը հրատարակելէ ետք, ան ներկայիս իր ուշադրութիւնը ստեղծած է ուրիշ կարեւոր դէմքի մը՝ Արամ Հայկազի վրայ: Գրախօսուող զիրքին կողքին, Խաչատրեան արդէն հրատարակած է Ա. Հայկազի *Մոռացուած Էջերու* առաջին երկու հատորները (Երեւան, 2010 եւ 2012), իսկ յաջորդները պատրաստութեան կամ հրատարակութեան ընթացքի մէջ են:

Բազմարդիւն գրող ըլլալէ զատ, Ա. Հայկազ բեղուն նամակագիր եղած է նաեւ: Ակնարկելով *Շապին Գարահիսարը Եւ Իր Հերոսամարտը* հատորի պատրաստութեան (լոյս տեսած՝ 1958ին) աշխատանքներուն, նոյն տարին Արամ Հայկազ գրած է Համաստեղին. «Աս ալ ըսեմ, որ վերջին տարիս հոգիս ելաւ նամակ գրելով. նուազագոյն 300 նամակ գրեցի հոս ու հոն՝ ձեռնարկած գրքիս կապակցութեամբ ու դեռ ալ պիտի գրեմ, երբ գիրքերը հասնին հոս ու ծախել սկսիմ» (էջ 98): Արդեօք կարելի պիտի ըլլա՞յ նամակագրական աշխարհացրիս այս առատութեան զոնէ մէկ մասը ձեռք բերել ու մէկտեղել ապագային:

Արդարեւ, գրախօսուող նամականին կը ներառնէ 218 նամակներ, որոնք միայն Երեւանի Գրականութեան եւ Արուեստի Թանգարանի (ԳԱԹ) Արամ Հայկազի Ֆոնտին ու կազմողին անձնական արխիւներուն մէջ գտնուող նմուշները կը ներկայացնեն: Մեծ մասը 1950ականներէն սկսեալ գրուած է, երբ Արամ Հայկազ սկսած էր դառնալ համասփիւղքեան չափանիշերով անուն մը: Նախորդ ժամանակաշրջանին աւելի մեծ թիով նամակագրութիւն եղած ըլլալու է, որ ցարդ բացայայտուած չէ: Անկասկած, Սփիւղքի կամ Հայաստանի ուրիշ անձնական եւ հանրային արխիւներու մէջ գտնուելու են բազում անտիպ նամակներ, առանց հաշուելու թերթերու մէջ լոյս տեսած ու այս հատորին մէջ չմտածները: Նամականիին մէջ բազմապիսի ակնարկութիւններ կան այս ուղղութեամբ, իսկ իրաքանչիւր անունին ուղղուած նամակներէն շատերուն ընթացքը ցոյց կու տայ, որ յարաբերութեան սկզբնական ու աւարտական բաժինները կը պակսին:

Գրագէտին դուստրը՝ Այրիս Չեքեճեան, անգլերէն վկայութիւն մը ստորագրած է հօր նամակագրութեան մասին, որմէ թարգմանաբար կը քաղենք հետեւեալ բնորոշ հաստատումները.-

«Ի նմանութիւն Հայկական տարբեր հրատարակութիւններուն իր աւելի պաշտօնական աշխատակցութեան, ան հազիւ թէ բառ մը կը փոխէր: Իր ձեռագիրը սահուն ու շնորհալի էր, դէպի աջ թեքուող, ճշգրիտ տողերով, գրեթէ նրբագիծ: Գրելը դժուար չէր իրեն համար: Ան չէր պայքարեր բառերու հետ: Չէր մրոտեր ու ջնջեր, չէր կրկնէր ու աւելցնէր, չէր պատռեր, ես

չէր երթար ու չէր վերսկսեր, չէր վերանայեր: Իր ձեռքը էջի երկայնքին կը շարժէր՝ դանդաղ ու հաստատ, առանց դադար առնելու: Ատենին բնաւ զարմանալի չէր թուեր, որ նամակներ գրէր գիշերը, պարտէզը մշակելէ, ամբողջ օրը շարաշար աշխատելէ, Մանհաթըն երթ ու դարձի տաք գետնուղիին մէջ ամբոխներ դիմագրաւելէ, ճամբուն վրայ ուտեստեղէն մը դնելէ - երբեք տուն չէր վերադառնար ձեռնունայն - մօրս համար լոյսի կոճակ մը շտկելէ, դպրոցի մասին իր զաւակներուն գանդատներուն մտիկ ընելէ, կամ դրացիի մը օգնելէ ետք:

. . . Յաճախ, հայրս չէր ճանչնար իր թղթակիցը եւ, եթէ անձը կը յիշատակէր, անունով չէր, այլ որպէս «Տիթրոյթէն մարդ մը» կամ Հալէպ, Հարաւային Ամերիկայէն, կամ այլուր ապրող մէկը: Ընթերցողներ կային, որոնք կը զգային, թէ ան ուղղակի իրենց կը խօսէր իր պատմուածքներուն մէջ, եւ անոր կը գրէին որպէս թէ մտերիմ բարեկամի կամ հարազատի գրէին, պատմելով իրենց սեփական փորձառութիւնը կամ հարցումներ ընելով դրացիներուն, պարտէզին, թոռներուն կամ պատմուածքի մը կերպարներուն պատահածին մասին» (էջ 5-6)³:

Նամակները հարուստ տեղեկութիւններ կու տան գրագետին անձնական կեանքին, մտածելակերպին, գրական գործերուն, ու բազմաթիւ հանրային եւ մշակութային խնդիրներու մասին անոր տեսակետերուն հայելին կը դառնան: Վարակիչ անկեղծութիւն մը կը մատնեն անոնք, եւ հակառակ քանի մը տասնամեակներու հեռաւորութեան, շատ մը հարցեր ու տեսակետեր կը պահեն իրենց այժմեականութիւնը:

Նամականիին գլխաւոր բաժինը կը ներառնէ 74 հասցեատէր եւ 158 նամակ, իսկ յաւելուածը բաժնուած է երկու մասերու. նախ՝ անհատ 15 հասցեատէրեր, որոնց ուղղուած է 17 նամակ, ապա՝ 9 հաւաքական հասցեատէր (խմբագրութիւն, դատակազմ, վարչութիւն, եւն.) ու 29 նամակ: Ծանօթագրութիւններուն մէջ կը հանդիպինք այլեւայլ հասցէներու (երբեմն՝ նոյն գլխաւոր բաժնի հասցեատիրոջ) ուղղուած 15 նամակի, 3 նամակներու հատուածներու եւ 1 անգլերէն նամակի թարգմանութեան:

Յստակ չէ, թէ ինչո՞ւ նամակները հրատարակուած են այսպիսի ցրուածութեամբ: Կ'ենթադրենք, որ գլխաւոր բաժնի ու յաւելուածի բաժանումը, եւ ապա՝ ծանօթագրութիւններուն մէջ յաւելումներու պարագաները կրնան կապ ունենալ տպագրութեան ընթացքին կատարուած նորանոր յայտնագործումներու հետ, որոնք թոյլ չեն տուած նամակներու ամբողջութիւնը միատեսակ ձեւի բերելու, բայց ասիկա սոսկ «աշխատանքային» վարկած մըն է, քանի որ որեւէ բացատրութիւն տրուած չէ: Կարելի է հարց տալ, օրինակ, թէ ինչո՞ւ լիբանանահայ գրագետ Եղուարդ Պոյաճեանի այրիին (ճշդեմք՝ Արաքսի Պոյաճեան) գրուած նամակը յաւելուածին մէջ է (էջ 220), իսկ եգիպտահայ գրագետ Արսէն Երկաթի այրիին ուղղուածը՝ ծանօթագրութիւններուն մէջ (էջ 304-305): Վերջին հաշուով, բոլոր նամակները բնագրային արժէք ունին, ըլլան անոնք առաջին օրինակ, երկրորդ օրինակ, թէ սեւագրութիւն, իսկ անոնց բովանդակութեան բնոյթը՝ ազգային, գրական, գաղութային կամ ընտանեկան, յատուկ դասաւորումի հիմք չի կրնար ըլլալ:

Անհրաժեշտ կը սեպենք կրկին անդրադառնալ հարցի մը, որ հասարակաց է վերջին տարիներուն Հայաստան (նաեւ Սփիւք) լոյս տեսած նամականիներու մեծ մասին: Խօսքը կը վերաբերի հրապարակումի ձեւին: Արամ

Հայկազի նամակները լոյս տեսած են հասցեատերերու այբբենական կարգով, փոխանակ բնական՝ ժամանակագրական կարգի որդեգրումին: Այբբենական սկզբունքին գլխաւոր (թերեւս միակ) առաւելութիւնը այն է, որ թոյլ կու տայ երկու թղթակիցներու յարաբերութեան ընթացքը անմիջականօրէն տեսնել: Կ'ենթադրենք, որ ան նաեւ պայմանաւորուած է արխիւային ֆոնտերու կազմակերպութեան սկզբունքին թելադրանքով, որ նոյնպէս այբբենական է: Այդ բոլորը ժամանակագրական կարգի վերածելը որոշ գործնական խոչընդոտներ կրնար ստեղծել նախահամակարգչային ժամանակաշրջանին: Սակայն, ներկայիս, այբբենական կարգով հրատարակութեան պատրաստուած բնագիրներուն վերադասաւորումը որքանով գործնական անպատեհութիւններ կը ներկայացնէ:

Այս առումով, կան ուրիշ առարկելի կէտեր եւս: Նամակագրութիւնը, ի վերջոյ, տուեալ անձնատրութեան մը կենսագրութեան հիմնական տարրը կը կազմէ՝ բառի երկու իմաստներով. թէ՛ կեանքի մանրամասները պահպանելու եւ թէ՛ կեանքի գրութիւնը, իմա՝ վերականգնումի բանասիրական աշխատանքը դիւրացնելու համար: Երկու պարագաներուն, կեանքը կը հպատակի ժամանակային, ուստի՝ ժամանակագրական գործօնին, նոյնիսկ եթէ ընդունինք որ կեանքը, գրականութեան նման, ուղղազիծ ընթացք մը չունի: Այբբենական ձեւի կիրարկումով, նամակագրին բազմակողմանի յարաբերութիւններուն ուժականութիւնը - որ պայմանաւորուած է կեանքի բնական ընթացքով - կը կորստի: Փոխանակ տեսնելու մէկէ աւելի անհատներու կապերուն խաչաձեւումը՝ շարժապատկերային սկզբունքով, ինչ որ մարդկային կեանքի բնական երեւոյթներէն մէկն է, կը հանդիպինք անշարժ լուսանկարներու շարանի մը, որ բազմաթիւ առիթներով՝ գլխաւոր նամակագրին անխուսափելի կրկնութիւններուն պատճառով, de jà-սսի տպաւորութիւնը կը ձգէ: Անկարելի կը դառնայ նաեւ հեղինակին մտածելակերպի բնաշրջումը իր ուրոյն դիմագիծով զնահատելու եւ արժէչափելու աշխատանքը:

Նամակներուն ընթերցումը անմիջապէս կը պարզէ շարք մը հասցեատերերուն չստուգուած ինքնութիւնը. «Պալիոգեանին» (Արա Պալիոգեան՝ քանատահայ անգլիագիր գրագէտ)⁴, «Մարգարին եւ Էլիզին» (Մարգար եւ Էլիզ Շարապխանեան՝ քանատահայ մանկավարժներ, այժմ՝ Հայաստան), «Տիգրանեանին» (Արշակ Տիգրանեան՝ ամերիկահայ բարերար), «Հայր Մանեանին» (Հ. Գրիգորիս Մանեան՝ Վիեննայի Մխիթարեան Միաբանութեան արքահայր), «Գերաշնորհ Հրանտ Սրբազան Արքեպիսկոպոսին» (Հրանդ Արք. Խաչատուրեան՝ Արեւելեան ԱՄՆի եւ Քանատայի Անթիլիասի թեմի առաջնորդ)⁵: Խաչատուրեան հակուած է «Թէրլէմէզեանին» ուղղուած նամակին հասցեատէրը նկատել ամերիկահայ դաշնակցական գործիչ Տաճատ Թէրլէմէզեանը (նոյն ժամանակաշրջանին կար Արսէն Թէրլէմէզեանը) (էջ 297), ինչ որ պէտք է երկրորդել՝ նամակին բովանդակութենէն դատելով (Տ. Թէրլէմէզեան կարեւոր դեր ունեցած է Հայաստանի մէջ Վանի հերոսամարտի յուշարձանի կանգնեցման ի նպաստ հանգանակութեան): Բովանդակութեան նոյն մեկնակէտով, անմիջապէս կը պարզուի, որ լիբանանահայ գրագէտ Պէյօ Սիմոնեանին վերագրուած նամակը (էջ 175) իրականութեան մէջ հասցեագրուած էր Սիլիւոք շաբաթթերթի հիմնադիր ու խմբագիր Սիմոն Սիմոնեանին: «Կարօ Սասունիի Հարազատներին» ուղղուած նամակին (էջ 293) հասցեատէրերն էին զաւակն ու հարսը՝ Տէր եւ Տիկ. Բարգէն Սասունիին:

Հասցեագրութեան ուրիշ խնդիր մը կը ներկայացնեն յատկապէս մէջ «Շամլեան-Թաթիկեան» Վարժարանի Սաներին» վերնագրին տակ խմբուած երեք ջերմ նամակները (էջ 248-254): Առաջինը (Մայիս 11, 1967) բացայայտօրէն այդ դպրոցի աշակերտներուն ի պատասխան գրուած է - կազմողը անհրաժեշտ գտած է, թերեւս՝ որոշ մանկավարժական նպատակով, երրորդ նամակին որպէս ծանօթագրութիւն արտատպել *Չանասէրի «1966ի (sic) Համարում»* լոյս տեսած խմբագրական ծանօթութիւնը եւ ուսուցչուհիին՝ Չ. Աբէլեան (Մայիս 2, 1967 (sic) թուակիր) ու աշակերտներուն նամակները (էջ 314-316), սակայն երկրորդը, որ 1970ին գրուած է, նոյն դպրոցի աշակերտութեան ուղղուած չէ (հմմտ.՝ հետեւեալ տողը. «*Դուք կաք հոս, Շամլեան-Թաթիկեան վարժարանի ուսանողները կան, կան նաեւ բազմաթիւ ձեզ տարեկիցներ գանազան վարժարաններու մէջ*» (էջ 250), իսկ երրորդը նոյնպէս անորոշ է, քանի որ ուսուցչուհիին անունը տարբեր է. «*Այս բաները թերեւս ըմբռնելի չլլայն ձեզի համար, բայց ձեր հայերէնի ուսուցչուհին՝ տիկին Քասուհին, որուն ձեռքը սեղմելու ուրախութիւնը ունեցած եմ անցեալ տարի, վստահ եմ՝ ձեզ պիտի առաջնորդէ*», (էջ 252, ընդգծումը մերն է - Վ.Մ.)⁶:

Նամակներուն մէկ մասը անթուակիր է՝ սեւագրութիւն կամ երկրորդ օրինակ ըլլալու թէ այլ պատճառներով: Վաղարշակ Նորենցին ուղղուած նամակը (սեւագիր) Յուլիս 1970 թուագրուած է հիմնուելով Գոհար Ազնաւորեանի՝ այդ տարեթիւին կատարած մէկ հաղորդումին վրայ (էջ 288): Սակայն, ծանօթագրողը անտեսած է, որ Արամ Հայկազը իր այդ նամակին մէջ կը յիշէ Սեպտեմբեր 20ի նամակ մը Նորենցէն եւ Պէյրութ նոր տպուած իր գիրքը, որ կը պարունակէ Հայրենիք այցելութեան տպաւորութիւնները (էջ 154), այսինքն՝ *Կարօտը*: Վերջինս 1971ին հրատարակուած ըլլալով, պարզ է, որ նամակը պէտք է թուագրուի այդ տարուան վերջին ամիսներուն:

Ա. Հայկազ նամակ մը գրած է *Հայրենիք* օրաթերթի խմբագրութեան, վիճարկելով Չօր. Անդրանիկի մասին իր մէկ գրութեան առիթով Լեւոն Լիլիճեանի նամակը: Կազմողը այդ գրութեան հանդիպած է օրաթերթի Օգոստոս 30, 1962 եւ 1975ի թիւերուն մէջ, բայց չգտնելով Լիլիճեանի Սեպտեմբեր 23ի գրութիւնը, չէ կրցած թուագրել նամակը (էջ 305-306): Ըստ ամենայնի, նամակը պէտք է թուագրուի Սեպտեմբեր կամ Հոկտեմբեր 1962, այն պարզ պատճառով, որ Լիլիճեան մահացած է 1974ին:

Հատորը ձեռք առնելով, մեր մտքին մէջ թարմ էր Համաստեղի *Նամականին*, որուն բնագրագիտական ու ծանօթագրական բազմապիսի հարցերը մեր կարծիքով չափազանց ծանր կը կշռէին այդ հրատարակութեան վրայ: Նշած էինք արեւմտահայերէնի քաջատեղեակ անձի մը մասնակցութեան անհրաժեշտութիւնը, որ կանխէր լեզուական եւ ուղղագրական վրէպներ⁷:

Ներկայ հատորը աւելի բախտատու եղած է՝ այլեւայլ պատճառներով: Կազմողը կը բացատրէ, որ «*նամակների զգալի մասը մեքենագիր է. սրանց մէջ շատ են երկրորդ օրինակները, որոնք գրողը չի սրբագրել: Վրիպումները շատ են. ուղղել է առաջին օրինակը, որն ուղարկել է*⁸: ... *Ձեռագիր նամակների զգալի մասը սեւագիր է՝ դժուարընթեռնելի կամ պարզապէս անընթեռնելի ձեռագրով*» (էջ 4): Բարեբաստիկ պարագայ մը պէտք է նկատել ո՛չ միայն նամակագրութեան զգալի մէկ մասին մեքենագիր ըլլալը, այլեւ հեղինակին կողմէ պատճեններու պահպանումը (միջանկեալ, ասիկա սեղանի վրայ կը դնէ

Արամ Հայկազի բնագիրերուն մէկտեղումը): Ասիկա դիրացուցած է նամականի կազմութեան եւ հրատարակութեան աշխատանքը, ի տարբերութիւն Համաստեղի պարագային, ուր կազմողը «պայքարած» էր ու յաճախ՝ պարտուած, ձեռագիր դժուարընթեռնելի նամակներու հետ: Ակնարկուած վրիպումները մեծաւ մասամբ մեքենագրական պիտի ըլլային, զուցէ՛ կէտադրական կամ շեշտադրական, եւ քիչ առիթներով ուղղագրական, դատելով մեր տրամադրութեան տակ գտնուող քանի մը մեքենագիր ու ձեռագիր անտիպ նամակներէն: Պէտք է նկատի ունենալ, որ նամակագրութիւնը գեղարուեստական գրականութենէն տարբեր օրէնքներու կը հպատակի, ուր գրողը ինքզինքին ազատութիւն կը շնորհէ կերպով մը՝ լեզուական օրէնքներու կապանքներէն դուրս գալու, ինչ որ ընթերցողը կը բերէ, երբեմն, տեսակ մը անկանոնութեան դէմ յանդիման: Բնականաբար, յառաջաբանին մէջ յիշուած եւ արեւմտահայերէնի լատտեղեակ անձերու՝ Հրանդ եւ Ժանէթ Մարգարեանի սրբագրական բարերար աշխատանքը պէտք է զգալի եղած ըլլայ, թէ՛ լեզուական եւ թէ՛ ուղղագրական դժուարութիւններ լուծելու համար, իսկ Հ. Մարգարեանի օժանդակութիւնը նաեւ ցոլացած է կարգ մը ծանօթագրութիւններու մէջ:

Այսուհանդերձ, այս աշխատանքը չէ յաջողած կանխել տակաւին յամեցող զանազան անճշտութիւններ, անորոշութիւններ: Ըստ երեւոյթին, դասական ուղղագրութեամբ Հայաստանի հրատարակութիւնները - նոյնիսկ երբ անոր վարժ հայրենի մասնագէտներ կան անոնց ետին, բացառութիւնները հազուադէպ են - դատապարտուած են երկկենցաղ ուղղագրութեամբ տպուելու՝ *ե-է, ո-օ, հ-յ, լ-վ-ու* եւ այլ երկուսութիւններու պատճառով: Մոյն հատորը, դժբախտաբար, բացառութիւն մը չէ: Որոշ պարագաներ, պարզաբանումի չզոյութեան պատճառով, հարցականներ կը ստեղծեն: Օրինակ՝ Ալաջաջեանի *Եղեգները Չխոնարհուեցին* վեպին առաջին բառը կ'երեւի որպէս «*եղեգներ*» (էջ 14, 16, 19), իսկ Արամ Հայկազ իր «Երէցկին Մագթադինէի Ծառը» պատմուածքին առաջին բառը կը գրէ «*երեցկին*» (էջ 16): Յստակ չէ, թէ դասական ուղղագրութեան դէմ այս մեղանշումները նամակագրի՞նն են, թէ՞ հրատարակիչին:

Անցողակի նշենք, թէ որոշ նամակներու մէջ կան վրէպներ, որոնք կրնան հեղինակային ըլլալ (այդ պարագային, անհրաժեշտ էր ուղղել) կամ գրաշարական. «*Դաքիսեան*» (էջ 24. ճիշդը՝ Վահան *Դաքեսեան*, հայրենադարձ խմբագիր), «*Հայ բոյն*», «*Այսօրեակ*» (էջ 33. ճիշդը՝ «*Հայ Բոյժ*», «*Ամսօրեակ*», ֆրանսահայ պարբերականներ), «*Գերասիմ Ահարոնեան*» (էջ 51. ճիշդը՝ *Գերսամ Ահարոնեան*, լիբանանահայ խմբագիր), «*Անմիջաբար գրականութիւն*»ը (էջ 134. ճիշդը՝ «*Անմիջական Գրականութիւն*», 1971ին Պէյրութ լոյս տեսած ժողովածու): Կան նաեւ անգլերէնի վերծանման սխալներ, ինչպէս “fioc of herd”, “cattie” (էջ 122, իմա՝ flock or herd, cattle), “haw” (էջ 239, իմա՝ how), “nork bench” (էջ 283, իմա՝ work bench), եւ ուրիշներ:

Միւս կողմէ, «*արեւելահայերէն քերականական ձեւերը շատ են*» նամակներուն մէկ մասին մէջ, դիտել կու տայ կազմողը, յատկապէս հայրենաբնակ անձերու ուղղումը: Ասիկա ատելի ակներեւ է այն նամակներուն մէջ, որոնք գրուած են գրագէտին Հայաստան այցելութենէն (Սեպտեմբեր 1969) ետք: Սակայն, ինչպէ՞ս մեկնաբանել անկէ առաջ գրուած

նամակներուն արեւելահայերէն ձեւերը: Օրինակ՝ Ապրիլ 30, 1968ին Ալաջաջեանին ուղղուած նամակը կը սկսի այսպէս. «*Ժամանակին ստացուել է Ձեր մարտ 24 թուակիրը: Ուշացաւ պատասխանը, որովհետեւ նախ քան այդ կ'ուզէի այդ նամակով Ձեր յարուցած հարցերի շուրջ խորհրդակցութիւն ունենալ հոս ապրող մի քանի գրողների հետ: Ափսո՛ս, որ բան դուրս չեկաւ*» (էջ 20): Շարունակութիւնը բիրտեղայ արեւմտահայերէն է: Արդեօք այդ պարբերութիւնը գրչախա՞նջ մըն է, ինչպէս երբեմն կը պատահի արեւմտահայ նամակագիրներու (հակառակն ալ՝ արեւելահայերու) պարագային: Կա՞մ մեքենագրական անգիտակից «վերածում», ինչպէս Վահրամ Մավեանին ուղղուած Օգոստոս 15, 1969ի նամակին մէջ. «*Պարուհար, ճրան ճորից մտիկ ընելէ վերջ, կ'ըսէ հանդարտօրէն. . .*» (էջ 130, ընդգծումը մերն է - Վ.Մ.), որ ամբողջ շարադրանքին միակ արեւելահայերէն ձեւն է: Հապա՞ Գրիգոր Աճեմեանին՝ 1973ին ուղղուած նամակը (այսինքն՝ Հայաստան այցելութենէն չորս տարի ետք), ուր կը կարդանք «. . . *անմահ Գուրգէն Մահարու նամականին*» (էջ 26, ընդգծումը մերն է - Վ.Մ.), դարձեալ՝ միակ արեւելահայերէն շեղումը ամբողջ նամակին մէջ: Հետեւաբար, այս լեզուական շեղումներուն դիմաց նամակներուն հրատարակիչը պարտ էր նշել անոնց բնագրային ըլլալը:

«*Գիրքը կարելի էր հարստացնել Արամ Հայկազի ստացած նամակներից հատուածներով, նամակների հասցէատէրերի մասին տուեալներով, մամուլում տպագրուած նամակներով, բայց ծաւալը սահմանափակ էր: Գրողի նամակները ժամանակի, մարդկանց մասին հարուստ տեղեկութիւններ են պարունակում, եւ նոյնքան հարուստ նիւթ էլ մնաց համակարգչիս յիշողութեան մէջ*» (էջ 4), կը գրէ Խաչատրեան: Ի հարկէ, կարելիութեան սահմանները բազմապիսի էին. եթէ չըլլային հրատարակչական սեղմումները: Այսուհանդերձ, զգալի է, որ ծաւալը արդիւնաւէտ կերպով օգտագործուած չէ: Օրինակ՝ տուեալ անձի մը բաժինին սկիզբը կարելի էր ծանօթագրել արխիւային թուահամարը, փոխանակ իւրաքանչիւր նամակի տակ կրկնելու միեւնոյն ֆոնտին թիւը, ու էջեր խնայել աւելի կարեւոր նպատակով: Թելադրելի էր նաեւ յոբելեանական խօսքերու փոխարէն - 1960ի Նիւ Եորքի ուղերձը «Չորս Աշխարհ»էն (էջ 274-279) կամ Պէյրութի 1973ի խօսքը (էջ 307-309) - մամուլի մէջ լոյս տեսած նամակները արտատպել⁹: Ալ չխօսինք մուսաւ շահեկան նամակներու հատուածներու կամ ամբողջական բնագիրներու գեղջումի մասին. օրինակ՝ երեք էջ գրատող Ծորճ Մարտիկեանի նամակները (էջ 298-300) ազգային կամ գրական որեւէ բացառիկ արժէք չունին ի բաղդատութիւն, ըսենք, Գ. Ազնաուրեանի, Ալաջաջեանի կամ Կարօ Սասունիի նամակներուն, որոնց գոյութիւնը միայն նշուած է: Վերջապէս, այդ սուղ էջերը կարելի էր ձերբազատել անկապակից խճողումէ, որմէ փունջ մը յատկանշական օրինակներ կու տանք ստորեւ, ի շարս այլոց.

ա) Արամ Հայկազ 1957ին նամակ յղած է իր երբեմնի դասընկեր Հրանդ Լիմոնճեանին (էջ 74): Ծանօթագրութեան 16 տողը կը յիշէ Լիմոնճեանի 1955ի նամակը եւ անոր եզրափակիչ պարբերութիւնը, որ Յակոբ Օշականէն մէջբերում մըն է (էջ 268-269): 1955ի նամակը ինքնին կապ չունի 1957ին Հայկազի նամակին հետ (որ անոր պատասխանը չէ, ի դէպ), իսկ վերջինս ալ որեւէ հեռատր ակնարկութիւն իսկ չունի Օշականի մասին:

բ) 1970ին նամակ մը գրուած է ամերիկահայ նորոգ հանգուցեալ քարգմանիչ Արիս Մեակին (էջ 228): Վեց տողոնոց ծանօթագրութիւնը կը հատորդէ, թէ 1980ին Ա. Մեակ գրած է նամակ մը Ա. Հայկազին՝ Ամերիկահայ Գրողներու Միութեան անունով, այսինքն՝ բնագիր նամակէն 10 տարի ետք: Այնուհետեւ գրուած է, թէ 2008ին Համաստեղի մահուան 40ամեակին՝ Նիւ Եորք, «ձեռնարկի գեղարուեստական մասուժ հատուած հնչեց *«Աղօթարան»-ից անգլերէնով, թարգմանիչը Արիս Մեակն էր*» (էջ 302-303): Սակայն, 1970ի Ա. Հայկազի նամակին, 1980ի Ա. Մեակի նամակին եւ 2008ի Համաստեղի անգլերէն թարգմանութեան միջեւ տրամաբանական կապը կը մնայ քոլորովին խորհրդաւոր:

գ) Սփիւռքահայութեան Հետ Մշակութային Կապի Կոմիտէին ուղղուած Յունիս 1965ի նամակը՝ Հրաչեայ Քոչարի մահուան առիթով (էջ 256), արժանացած է ծանօթագրութեան մը՝ «Սուրէն» ստորագրութեամբ ու ենթադրաբար Սուրէն Ա. Քինյ. Բաբախեանի գրիչին պատկանող 1979ի նամակով մը, որ կ'անդրադառնայ Ա. Հայկազի *Երջանկութիւն* հատորին եւ Քոչարի մասին խօսք չունի (էջ 316-317): Նոյնացումը հիմնաւոր չէ. ենթադրեալ նամակագիրը (Տիթրոյիթէն) մահացած էր 1978ին: Մեր կարծիքով, նամակին հեղինակը Նիւ Եորք բնակող արձակագիր Սուրէն Մանուէլեանը կրնայ ըլլալ (1906-1988): Ամէն պարագայի, անհասկնալի է 1965ին Երեւան ուղղուած եւ 1979ին Ամերիկայէն ստացուած նամակներուն միջեւ կապը, որ վերջինիս հրապարակումը անհրաժեշտ դարձուցած է՝ 33 տող գրաւելով:

դ) Այլապէս հետաքրքրական է Արամ Հայկազի 1970ի նամակի մը ակնարկութիւնը Յակոբ Օշականի *«Գրականութիւնը չմոռնաս, Մէնծ Աղա»* խօսքին (էջ 159): Ծանօթագրութիւնը կը տեղեկացնէ, թէ Օշականէն երկու նամակ կայ Գ.Ա.Թի մէջ, որոնցմէ մէկը (1924) հրատարակուած է, իսկ միւսը՝ անընթեռնելի յայտարարուած (էջ 289-290): Ասիկա նորութիւն է, քանի որ երկու նամակները (այսինքն՝ անընթեռնելի նկատուածն այ) արդէն տպուած էին *Շիրակ* ամսագրին մէջ (1983) եւ արտատպուած՝ Օշականի *Նամականի* մէջ (Ա. հատոր, Պէյրութ, 1983, էջ 26-27): Բաղդատականէն ի յայտ կու գայ, որ Օշականի 1924ի նամակին այս երկրորդ հրատարակումը, քանի մը ատի յաջող վերծանումներու կողքին, կը պարունակէ նաեւ սխալ վերծանումներ ու անորոշ բաներ, որոնցմէ գլխատորը այն է, որ *Շիրակի* Նոյեմբեր 25, 1924 թուագրումը հոս դարձած է Նոյեմբեր 20, 1924:

Ի լրումն, տպուած է Ա. Հայկազէն անյայտ հասցեատիրոջ ուղղուած 1982ի անգլերէն նամակ մը (թարգմանուած արեւելահայերէնի), ուր *«յիշում է իր ուսուցչին»* (էջ 290-291)¹⁰: Զննութիւնը ցոյց կու տայ, որ ան յուշագրական ուրուագիծ մըն է, ուր 20 տողով պատմուած է Օշականէն՝ հայերէնով արդէն յայտնի տպատրութիւններ, որոնք արդէն քանիցս յիշուած են այլ նամակներու եւ ծանօթագրութիւններու մէջ: Արդեօք ամերիկահայ թերթի մը (չ)ուղղուած (սեւ)գրութիւն մըն է՝ Օշականի հարիւրամեակին առիթով: Եթէ թարգմանաբար ընդգրկելու պատճառը նամակի ձեւաչափն է, ան ըստ էութեան թուական եւ ստորագրութիւն կրող գրութիւն մըն է, որ սակայն նամակային սկզբնաւորում չունի եւ կասկածելի է, որ նամակ մը ըլլայ:

Ահա ծանօթագրութեան երեք ու կէս էջ, զոր կարելի էր խնայել: Օրինակները բազմապատկելի են: «Նպարավաճառային» այս հաշիւը

պարզապէս կը միտի ցոյց տալու, որ կազմողին այլապէս արդարացի ասիտասանքի զգացումը զգալի չափով մը պիտի նուազէր, եթէ ծառայի սահմանափակումները ճիշդ կերպով տնտեսուած ըլլային: Այդպէսով, «*նոյնքան հարուստ նիւթ էլ*» պիտի չմնար «*համակարգչի յիշողութեան մէջ*», այլ իր օգտակար դերը պիտի ունենար լուսաբանելու ընթերցողին անծանօթ կամ հարեւանցիօրէն ծանօթ տասնեակ դէմքեր, գիրքեր, դէպքեր, երեւոյթներ, եւն., մանաւանդ՝ սփիւռքահայ կեանքին հետ կապուած: Օրինակ՝ հետեւեալ պարբերութիւնը. «*Դուք Միծեռնակաբերդի մէջ հոյակապ յիշատակարան կառուցիք, մենք ալ՝ հոս, աղէ՛կ, բայց բացման օրը էջմիածնական թեմի առաջնորդը մերժեց անոր օծման արարողութեանց մասնակցել, որովհետեւ Անթիլիասի Կաթողիկոսին մէկ ներկայացուցիչն ալ կը մասնակցէր արարողութեանց*» (էջ 21): Բաւարար պիտի ըլլար հակիրճ պարզաբանում մը, թէ Արամ Հայկազ «*հոս*» ըսելով նկատի չունէր Նիւ Եորքը, այլ՝ Ամերիկան, այսինքն՝ Ապրիլ 1968ին Մոնթէպելլօ (Քալիֆորնիա) բացուած նահատակաց յուշարձանը, առանց մտնելու անոր գրածին փաստական հիմնաւորումին ծալքերուն մէջ: Աւելորդ է խօսիլ ինչ-ինչ հատուածներու մասին, որոնց իմաստը անթափանցելի է պարզ ընթերցողին. օրինակ՝ «*Այդ տեղի ունայնաբանը այնքան յիմար էր իր վերջին տոմսակին մէջ, որ ըսի «Չ'արժեր զբաղիլ իրմով» ու չպատասխանեցի ալ: / Փարիզի մեծ եղբայրն ալ, որ փոքր եղբոր չնաչխարհիկ տոմսերը արտատպեր էր՝ առանց իմ պատասխանիս մօտենալու իսկ*» (նամակ Համաստեղին, 1954, էջ 95-96): Կը բաւէր ըսել, թէ խօսքը Հայրենիքի աշխատակից Ժիրայր Միսաքեանի (Եւրոպացի) եւ երօր՝ Յառաջի խմբագիր Շաւարշ Միսաքեանի մասին էր: Ասոնք օրինակներ են այնպիսի ակնարկութիւններու, որոնք այսօր միայն քաջատեղեակ սփիւռքահայ ընթերցող մը, փաստօրէն, կրնայ վերծանել, բայց ո՛չ երբեք հատորին անմիջական հասցէատէրը՝ հայրենի ընթերցողը:

Ծառայի հարցը, ցաւօք, ծանօթագրութիւններու անհետեւողական բովանդակութեան առաջնորդած է: Օրինակ՝ Գեորգ Մելիտինեցիի «*Մեմուարները*»-ի բուն վերնագիրը («*Ապրումներ*», Բ. հատոր, Պէյրութ, 1969) (էջ 137)¹¹ կամ «*Թատերական դէմքեր*»-ու հեղինակին (Նշան Պէշիկբաշլեան) ինքնութիւնը (էջ 138) լուսաբանելու փոխարէն, կազմողը տեղի անձկութեան տագնապին մէջ աւելի կարեւոր համարած է ոմն Պօղոս Մելիքեանի յուշագրութեան (էջ 140) մատենագիտական տուեալները հայթայթել (էջ 284): Կամ մանրամասն բացատրած է 1954ին Հայրենիք օրաթերթի մէջ Արամ Հայկազի ու Արսէն Քեհն, Միմեռնեանցի բանավեճը՝ եկեղեցոյ մէջ աշխարհաբարի թէ գրաբարի գործածութեան մասին (էջ 273), բայց ոչ, օրինակ, Նագուշ Յարութիւնեանի «*Խօսք Սփիւռքահայութեանը*» յօդուածին մէջ եղած մեղադրանքներուն բնոյթը, որոնք հիմքը կը կազմեն Արամ Հայկազի Մարտ 1970ի նամակին (էջ 190-191):

Նշմարելի են քանի մը ուղղելի կէտեր ծանօթագրութիւններուն մէջ.
 - Խաչիկ Նետիրեան *Ակն Եւ Ակնցիքի* հեղինակը չէ (էջ 263): Նետիրեան միայն աշխատակցած է 40 էջոնց գրութեամբ մը, որ կը գրաւէ գիրքին 737-777 էջերը: 1952ին Փարիզ տպուած այս հատորը պատրաստած է Առաքել Քէչեանը եւ աշխատասիրած՝ Սկրտիչ Պարսամեանը:

- Վահան Մինախորեանի *1915 Թուականը* գիրքը լոյս տեսած է Վենետիկ, 1949ին, ոչ թէ 1943ին (էջ 287):

- Յիշուած է, թէ Բաբգէն Փափազեանի հայրը «Վահան Փափազեանն է» (էջ 295): Եթէ կ'ակնարկուի դաշնակցական ծանօթ քաղաքական գործիչին (Կոմս), դիտել տանք, որ ան մահացած է 1973ին, մինչ նամակները 1960ականներուն կը խօսին Բ. Փափազեանի արդէն մահացած հօր մասին: Փաստը այն է, որ վերջինիս անունը Գուրգէն էր¹²:

- Խ. Ն. Գաւառի (նոյն Խաչիկ Նետիւրեանի) ուղեւորութիւնը կը կոչուի «Հին Կարօսներու ճամբով», ո'չ թէ «*Հին Կարօսներու ճամբով*» (էջ 310):

- ՀՕՄի Միջ-Վարչական Մարմինը Մոնթրէալ չէ (էջ 313), այլ Տիքոնոյի: Ասիկա արդէն կարելի է կռահել նամակի հետեւեալ տողերէն. «*Միշտ յարգանք ու հիացում ունեցած եմ Տիթրոյիթի մեր ազնիւ, գործունեայ ու զոհաբերող գաղութին հանդէպ...*» (էջ 245):

- Սուրէն Ա. Քինյ. Բարախեանի անունը գրուած է իբրեւ Սուրէն Քինյ. *Բարախեանեան* (էջ 316):

Արամ Հայկազ սփիւռքահայ գրական կեանքի ժողովրդական անուն մըն է, որ, անցեալի յիշատակներուն կողքին, իր արձակին մէջ ներմուծած էր ոչ-յաճախակի արծարծուած նիւթ մը՝ ամերիկեան ու ամերիկահայ այժմու կեանքի բարբերը, զանոնք յատկանշելով զուարթախոհութեան ու կենսասիրութեան առողջ համեմատութեամբ մը: «*Եթէ ուշադրութեամբ հետեւիք գրածներուս, պիտի տեսնէք, որ անոնց մէջ հայ մնալու, հայութեամբ հպարտ ըլլալու, Հայրենիքին ծառայելու թելադրանք մը կայ: Իսկ եթէ կը պակսին այս թելադրութիւններէն մէկը կամ միւսը, կայ ուրախութիւն սփռելու անճիգ կերպ մը: Կեանքի մէջ այնքան շատ արցունք ու փուշ կայ, որ ես գրականութիւն ընելուս համար ինքզինքս վարձատրուած կը զգամ, եթէ մէկը տեղ մը ինծի կեցնէ ու ըսէ, թէ աս կամ ան հատորս կամ յօդուածս կարդարով երջանիկ պահ մը ունեցած էք*», գրած է հեղինակը 1970ին (էջ 160): *Նամակներ* հատորի բազմաթիւ էջերու ընթերցումը այդ նոյն յատկանիշներուն բարբախտն արձագանգը կը բերէ եւ համակրանքի աւելի պայծառ լոյսով կը ներկայացնէ նամակագրին դիմագիծը: Շնորհակալ ենք Մարգարիտ Խաչատրեանին՝ Հայաստանի ու Սփիւռքի ընթերցողին այս հատորը ներկայացնելու ջանքերուն համար: Անոր մասին մեր դիտողութիւնները պէտք է նկատել լաւագոյնին ձգտելու արտայայտութիւն մը:

ՎԱՐԴԱՆ ՄԱՏԹԵՆՍԵԱՆ

ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

¹ Արամ Հայկազ, *Նամակներ*, Երեւան, «Տիգրան Մեծ» Հրատ., 2009, էջ 116 (այսուհետեւ էջաթիւերը պիտի յիշուին շարադրանքին մէջ):

² Տպուած՝ Պէյրութ, 1978ին:

³ Այս գրութեան կը յաջորդէ Հրանդ Մարգարեանի հայերէն թարգմանութիւնը (էջ 7-8), սակայն մեկնաբանական որոշ տարակարծութիւններ մեզ մղեցին թարգմանական ուրիշ փորձ մը ընելու:

⁴ Ի դէպ, «*Խմբագրութիւններին*» պայմանական անունին տակ հաւաքուած են քանի մը թերթերու խմբագրութիւններ, իսկ այդ ցանկէն պէտք է հանել Արա Պալիոզեանին ուղղուած նամակը, քանի որ ան խմբագրութեան անդամ չէր:

- ⁵ «*Հայր Սուրբին*» ուղղուած Յունիս 2, 1967ի նամակը, ուր Արամ Հայկազ կը յայտնէ Շիրակօ ժամանելու մասին, քերես շփոթ մը կը մատնէ գրողին կողմէ (նամակը կը սկսի «*Սիրելի Հայր սուրբ*» հասցեագրումով): Այդ թուականին, Հայց. Եկեղեցւոյ ԱՄՆի թեմի (անթիլիասական) միակ «*Հայր Սուրբ*»ը՝ Սմբատ Վրդ. Լափաճեանը, 1961-1973ին Լոս Անճելէսի Ս. Խաչ եկեղեցւոյ հոգեւոր հովիւն էր (ապա՝ Քալիֆորնիոյ առաջնորդ): 1965-1969ին Շիրակոյի անթիլիասական եկեղեցւոյ հոգեւոր հովիւը Սահակ Քինյ. Վրթանէսեանն էր (տեղեկութիւնները շնորհակալութեամբ ստացած ենք Տիկ. Այրիս Փափագեանէն, Նիւ Երրզի):
- ⁶ Ծ.Խ.- Հաւանաբար Հայ Աւետ. Գոլէճին հասցեագրուած ըլլայ նամակը, որովհետեւ Տիկ. Քասունի երկար տարիներ միայն այնտեղ դասաւանդած է:
- ⁷ Տե՛ս՝ Վարդան Մատթէոսեան, «Համաստեղ. *Նամականի*» (գրախօսական), *Հանդէս Ամսօրեայ*, 1-12, 2007, էջ 469-504 (հմմտ.՝ Նոյն, *Գրական-Քանասիրական Ուսումնասիրութիւններ*, «Գեորգ Մելիտինեցի» Գրական Միջանակ, թիւ 70, Անթիլիաս, Մեծի Տանն Կիլիկիոյ Կաթողիկոսութիւն, 2009, էջ 496-515):
- ⁸ Օրինակ, կազմողին անյայտ մնացած է, որ Հոկտեմբեր 20, 1970 թուակիր նամակը (էջ 137) տպուած է Գեորգ Մելիտինեցիի *Ապրումներ. Հայ Կեանքի Մութ Ու Լուսատը Իրադարձութիւններուն Հետի* Գ. հատորին մէջ (Պէյրութ, Տպ. «Աշակ», 1973, էջ 14): Համեմատութիւնը ցոյց կու տայ, որ վերջինս կէտադրական, ստորագծման ու բառային ինչ-ինչ փոփոխութիւններ ունի, որոնք հաւանաբար հեղինակային են:
- ⁹ Հաւանական է, որ մամուլի նամակներն ալ խմբագրուած ըլլան: Օրինակ՝ «Շամբեան-Թաթիկեան» վարժարանի աշակերտներուն ուղղուած յիշեալ Մայիս 11, 1967ի նամակին բաղդատութիւնը մամուլի բնագրին հետ ցոյց կու տայ, որ վերջինս լոյս տեսած է կէտադրական զգալի տարբերութիւններով («Նամակատուփ», *Պատանեկան Արձագանգ*, Յունիս-Յուլիս 1967, էջ 163-165):
- ¹⁰ Կողմնակի դիտողութիւն մը, որ ինքնին նորութիւն չէ եւ արդէն Շահան Շահնուրը կատարած էր Ռուբէն Սեւակի առիթով՝ չորս տասնամեակ առաջ, ինչո՞ւ արեւմտահայ գրողներու օտարալեզու նամակները կամ այլ գրութիւններ պէտք է արեւելահայերէն թարգմանուին: Արդեօք տեղին պիտի ըլլա՞ր, որ, ենթադրենք, Պարոյր Սեւակէն ռուսերէն նամակ մը արեւմտահայերէն թարգմանուէր: Ի վերջոյ, գրողի մը գրական ժառանգութեան ներկայացումը պէտք չէ՞ հաւատարիմ ըլլայ անոր լեզուամտածողութեան: Այս պարագային, հետաքրքրական է նշմարել, թէ ի՞նչ կը պատահի, երբ թարգմանութիւնը այդ մտածողութեան հարազատ չի մնար: Օշականի մասին խօսելով, Հայկազ կը գրէ. «*Յետոյ, առաջին շարքում նստած մի տղայի մատնացոյց արեց, եւ ասաց. / - Դուք վեր կացէք եւ թոյլ տուէք լսել Ձեզ, Մենծ աղա*» (էջ 291): Պահ մը մէկդի դնելով օշականեան նախադասութեան բոլորովին չէզոքացած անմիջականութիւնը, որ բնական հետեւանքն է երկու լեզուաճիւղերու տարբերութեան, կարելի չէ՞ր բանալ այս գրութեան նախատիպար՝ Արամ Հայկազի 1925ի «Մեր Վարժապետները», կամ օշականեան որեւէ այլ յուշագրողի վկայութիւնը, եւ անդրադառնալ, որ անգլերէն յօսն հոս պէտք չէ թարգմանել «դուք»ով, քանի որ Օշական միշտ եզակիով խօսած է իր աշակերտներուն հետ:
- ¹¹ Հետաքրքրական է, որ նամակին նախորդ տպագրութեան մէջ (տե՛ս՝ ծանօթ. 6), «*Մեմուարներդ*» բառը տպուած էր «*Ապրումներդ*» ձեւով: Արդեօք ասիկա բնագրին մա՞ս կը կազմէր, թէ՞ Մելիտինեցիի կողմէ կատարուած փոփոխութիւն մըն է:
- ¹² Տեղեկութիւնը շնորհակալութեամբ ստացած ենք Բ. Փափագեանի թոռնուհիէն՝ տիկ. Ալիք Արզումանեանէն (Պոստըն):